

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ ПАНТЕЛЕЙМОНА БІЛЯ ГАЛИЧА

Стаття присвячена попереднім та новим дослідженням церкви Святого Пантелеймона в околицях стародавнього Галича. Унікальна пам'ятка романської архітектури зазнала неодноразових змін, перебудов і реконструкцій, зберігши попри це чимало автентики. Архітектурна композиція, стиль, деталі оздобу храму радше свідчать про угорське, аніж польське походження майстрів, що його споруджували.

Ключові слова: Галич, церква Святого Пантелеймона, архітектура, романський стиль, Угорщина.

Культура Галицько-Волинської Русі періоду феодальної роздробленості цікава й своєрідна. Саме тоді в удільних князівствах інтенсивно розвинулося давньоруське монументальне будівництво. Вже з першої половини — середини XII ст. в архітектурі Давньої Русі почали виділятися локальні школи з відмінними характерними рисами, однією з найсвоєрідніших і найменш досліджених серед яких у XII—XIII ст. є галицька¹.

На жаль, пам'ятки архітектури Галицького князівства, зведені до середини XIII ст., відомі нам лише з літературних джерел і археологічних розкопок. Єдиною вцілілою церквою цього періоду, котра втім збереглася в частково перебудованому вигляді, є храм святого Пантелеймона поблизу Галича. Разом з відкритими внаслідок археологічних розкопок архітектурними деталями інших споруд він дає певні уявлення про галицьку архітектурну школу.

Святиня стоїть на підвищенні (60-метровому) правого берега Дністра, при впадінні до нього р. Лімниці, в 7 км на північ від давнього Галича.

¹ Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 459.

Залишки земляних укріплень та вигідне географічне положення церкви вказують на існування тут укріпленого форпосту давньої столиці, ймовірно монастиря. Білокам'яна церква Пантелеймона майже квадратна за плануванням, чотиристовпна, з висунутими вперед трьома апсидами, перспективним, декорованим різьбою західним порталом і скромнішим південним. Апсиди прикрашені тричетвертними колонами з капітелями і аркатурою, стіни роздрібнені пілястрами, карнізами і тягами.

Архітектура церкви вже з середини ХІХ ст. постійно приваблює увагу вчених. Внаслідок дослідження зібраного матеріалу вималювалася історична доля пам'ятки. На основі відкриття 1909 р. напису на південному фасаді церкви, датованого періодом князювання в Галичі (1219—1228) новгородського князя Мстислава Удатного, І. Пеленський датував спорудження храму близько 1200 р.² Це датування й увійшло до наукового вжитку. Близько середини ХІV ст. церкву передали католикам і переосвятили на костел Святого Станіслава, перша згадка про який датується 1367 р. Після перенесення католицької парафії в Галич 1427 р. церква залишалася занедбаною до кінця ХVІ ст.³ 1575 р. вона постраждала від нападу на місто татар. 1596 р. польський король Сигзмунд ІІІ передав порожній храм францисканському монастиреві. Впродовж 1598—1611 рр. його перебудували й перетворили на тринефрий базилікальний костел. Далі церква ще декілька разів зазнавала руйнувань: 1676 р. під час походу турецького війська Ібрагіма Шайтана, 1802 р. від пожежі⁴. В Першу світову війну 1915 р. церква зазнала великого ушкодження від артилерійського обстрілу. 1926 р. її відремонтували, за винятком західного фасаду, реставрацію якого 1965 р. провели працівники Львівської реставраційної майстерні. З 1977 р. вони ведуть систематичне й детальне обстеження пам'ятки. Хоча дослідження ще не закінчилися, одержані результати викликають значне наукове зацікавлення.

Вивчаючи графіті на стінах, мистецтвознавець В. Вуйцик відкрив три раніше не відомі датовані написи ХІІІ ст. Найдавніший з них (1212 р.)

² Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Peleński. — Kraków, 1914. — S. 32.

³ Ibidem. — S. 169.

⁴ Шараневич І. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича / И. Шараневич. — Львов, 1881. — С. 90.

нанесений на пілястрі південного фасаду, де також виявлено й напис, датований 1229 р., а ще графіті в інтер'єрі (1288 р.).

Фундаменти зовнішніх стін церкви викладені з річкового каміння завбільшки 10–20 см, залитого вапняним розчином, приготовленим із дрібного річкового каміння і домішок гальки (фракції 0,5–1,2 мм) в траншеях, викопаних на глибині 1,4 м до материкової глини. Фундаменти розширені за краї стіни на 33–35 см із зовнішнього боку і на 21–22 см із внутрішнього. Фундамент західного порталу закладено одночасно з фундаментом стіни. На 10 см нижче від сучасного мощення на ширині 35–40 см збереглося давнє мощення з грубої гальки. Сучасний рівень підлоги церкви піднято більш ніж на 5–8 см, а у вівтарній частині – на 30–35 см. Викладена 1926 р. кам'яна підлога на цегляній основі, укладені 1611 р. крипти у вівтарній частині, південному і центральному нефках і фундаменти під колони хорів дуже ускладнили дослідження давніх фундаментів усередині церкви. Втім за допомогою розкопок вдалося встановити характер розташування внутрішніх фундаментів, а також початкову конфігурацію опорних стовпів і пілястрів⁵.

Можна виділити наявність суцільних стрічкових фундаментів. Декотрі їхні ділянки було розібрано під час перебудови церкви 1611 р. Так, при укладенні крипт було розсічено фундаменти поміж північною парою стовпів, а також поміж південно-східним стовпом і південним пілястром. Ділянка фундаменту між південно-західним стовпом і західною стіною зовсім вільна і заповнена будівельним сміттям, на якому викладено північну цегляну стіну південно-західного вбудованого приміщення. Під опорними стовпами фундаменти додатково заглиблені приблизно на 90 см.

На стикі центральної і південної апсид, крім одного виступа, відкрито два додаткові з добре збереженим цоколем і частково базою. Частину бази розібрано, а частина зрізана вище від рівня підлоги. Всі заглиблення приблизно рівносторонні, завбільшки 24–26 см. Відповідні їм два додаткові виступи цоколю відкрито і на східній межі південно-східного стовпа. На північній межі того ж опорного стовпа під підлогою зберігся цоколь висунутого на подвійну величину заглиблення з додатковим внутрішнім виступом. На західній грані виступ зрубано повністю, а на

⁵ Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих / П. Максимов. – М., 1976. – С. 42.

південній — частково вкорочено у східній частині. Вдалося встановити наявність стесаних при перебудові 1611 р. заглиблень на західних стовпах, аналогічних тим, що на східних стовпах. Лише західні грані західних стовпів не мали заглиблень.

Внутрішні центральні пілястри вкорочені по ширині шляхом спиляння, а південно-західний пілястр спиляний повністю до фундаменту. Добре зберігся профіль бази пілястра в південно-східному куті. Залишки баз також спостерігаються в північно-східному пілястрі біля північної абсиди і на південно-західному розі південно-західного стовпа. Профіль бази за напрямком знизу вгору складається з полиці, полувала, викруження і завершується полувалом. Висота бази 38 см, ширина — 7,3–8,8 см. У місцях спиляних білокам'яних заглиблень стовпів і пілястрів обрано забутування і зроблено облицювання завтовшки з півцеглини. Сліди пиляння помітні на висоті від 2 до 8 м від рівня підлоги.

Ретельно виконане архітектурно-археологічне вимірювання з контрольним фотограмметричним виміром дало можливість з'ясувати розміри плану, фасадів і окремих деталей приміщення (рис. 1). Загальна довжина храму з пілястрами й апсидами — 19,88 м, ширина — 17,69 м, довжина без апсид з пілястрами — 17,32 м. Всередині храм квадратний і без врахування пілястрів має розмір 15,26x15,26 м. Товщина стін — 1,04 м, зовнішні пілястри виступають з площини стін на 22–24 см, а внутрішні — на 19–22 см, обріз зовнішнього цоколю — близько 12 см (при висоті 0,9–1 м). Центральна ділянка західної стіни між пілястрами має товщину 127 см завдяки внутрішньому потовщенню. Зовнішній діаметр центральної апсиди 7,4 м, південної і північної — 2,43 м.

Виміри встановили, що як зовнішні, так і внутрішні пілястри відповідають розташуванню внутрішніх стовпів. Неточні виміри плану, які свого часу зробив І. Пеленський зі зміщеними на схід стовпами і внутрішніми пілястрами, введені в науковий вжиток, ввели в оману й навіть привели деяких науковців до помилкових висновків.

Зовнішні стіни зроблені з блоків вапна і дрібнопористого черепашнику, оброблених зубилом завширшки 30–35 мм, глибина тесання 1–2 мм без зачищення. Висота блоків — 23–58 см, довжина — 23–70 см, товщина — 12–46 см. Із блоків з детально підігнаними зовнішніми краями викладали насухо зовнішні й внутрішні верстви, потім рідкий вапняний розчин заливали всередину, забивали простір між

блоками відходами від обробки вапна і грубої гальки із суцільним заливанням розчином. Верхній край кожного ряду блоків ретельно вирівнювали за шнуром, а тоді додатково зтирали розчин до рівня стесаних блоків.

Давні білокам'яні стіни збереглися з різною висотою: північна і південна — 7,3 м, до висоти сучасних карнизів цих стін; північна і південна апсиди — 7,1 м, до рівня низу капітелій; центральна апсида — 9,4 м, на один блок вище від арки апсиди. З найбільшою висотою, майже 14 м, збереглася стіна західного фасаду, а забутування і декілька передніх блоків — на всю висоту фронтона біля пілястрів. Під час ремонту 1926 р. збережені до того часу і дуже пошкоджені під час артилерійського обстрілу 1915 р. білокам'яні карнизи було замінено на цегляні, а інші білокам'яні елементи архітектурного декору (карнизи, тяги, сандрик вікна над порталом, прямокутна ніша другого ярусу, обрамлена валиком) відновлені в цеглі або стесані, як наприклад сандрик, тяга у верхній частині пілястра та ін.⁶ Біля основи фронтона західного фасаду, на рівні верхнього карниза північного пілястра, збереглися два блоки зі слідами горизонтального карниза, стесаного 1611 р., але збереженого на три блоки від обох пілястрів і традиційно відновленого в цеглі на східному фронтоні. Від давнього мурування східної стіни на висоті 14 м збереглися наріжні пілястри з карнизами і тягами у формі валика на два-три блоки, приблизно до лінії внутрішнього обрізу стіни центральної апсиди. На північній і південній стінах другого ярусу на висоті 14 м добре збереглися два наріжні пілястри з карнизами і частково зрубаними тягами. Нижче від тяги блоків збереглися начисто оброблені сліди прилягання каменів, якими фіксувався нахил вниз у напрямку до зовнішніх пілястрів.

У первісному вигляді збереглися два вікна. Одне щілиноподібне в глибокій ніші без декору в центральній апсиді; друге невелике віконечко над західним порталом з напівциркульним завершенням, обрамлене валиком, ідентичним обрамленню рамки під фронтоном. Решту вікон переробляли. На основі детального вивчення вдалося певною мірою реконструювати первісну форму всіх вікон. Наприклад, у південній та

⁶ Фотофіксацію руйнувань виконано 1921 р. Матеріали зберігаються у фондах Львівського музею українського мистецтва.

північній апсидах вони мали однакову з вікнами центральної. Їхні підвіконня розташовані на блок нижче, і за величиною вони нижчі від вікна центральної апсиди на 35 см. Зовнішній їхній розмір становив 251x114 см, а розмір щілини – 208x24 см. Зовні ніша глибиною в 45 см звужувалася всередину до розмірів 220x93 см, від щілини всередину відкоси розширювалися до розмірів 231x69 см. Вікно нижнього ярусу північного фасаду було схоже на вікна апсид, а його підвіконня містилося на тій же висоті, що й вікно центральної апсиди.

За збереженими в натурі слідами вдалося встановити, що над південним порталом розташовувалося вікно, аналогічне вікнові над західним порталом. Точні розміри прилягання білокам'яного облицювання стін до блоків обрамлення дають підстави припустити, що обрамлення обох вікон виготовив один майстер. Рівень низу їхнього обрамлення збігається з рівнем вікна нижнього ряду північного фасаду і центральної апсиди, але просвіт завбільшки в 30 см вище від них і відповідно на 93 см нижче від рівня вікна над західним фасадом. Враховуючи, що південний портал нижчий від західного на 1,9 м, можна вважати, що таке розташування вікна цілком логічне. Отвір вікна становить 104x69 см.

Західне і східне вікна південного фасаду мали однакові розміри. Їхній низ був на рівні низу вікон північної і південної апсид. На цьому етапі досліджень вдалося встановити лише зовнішні габарити відкосів і напівциркульної арки в межах зовнішньої білокам'яної поверхні стін. Під закладанням, виконаним 1611 р., зберігся орнаментальний живопис у вигляді плетенки, який, за попередніми дослідженнями, датується XV ст.

Вікно другого ярусу західного фасаду містилося в центрі прямокутної рамки, мало напівциркульне завершення і, ймовірно, профільоване обрамлення. Реконструйований розмір вікна 150x104 см. У такі розміри вписується й верхня частина профільованого валиком дверного обрамлення західного portalу. Існують всі підстави вважати, що верхня частина дверного обрамлення повторного використання; цілком імовірно, що ця частина обрамлення колись прикрашала одне з вікон церкви. Але, можливо, вікно в прямокутній рамці було кругле. Поки що немає можливості остаточно дати відповідь на це питання. Отвір дверей західного portalу, як і збережений отвір південного, спершу

мав прямокутну форму. Висоту дверного отвору південного порталу зменшено при перебудові 1611 р. шляхом встановлення додаткової горизонтальної перемички для підсилення тріснутої кам'яної плити тимпана.

Якщо планування церкви Святого Пантелеймона має традиційну для Русі чотиристовпну центрально-купольну структуру з трьома апсидами, то об'ємно-просторове рішення й особливо архітектурний декор, на думку багатьох дослідників, мають винятково романський характер. На безпосередні аналогії архітектурного декору і рішення фасадів натрапляємо і в романських будівлях півдня ФРН, НДР і Угорщини. Найбільше спільних рис й навіть аналогічних деталей архітектури й об'ємно-просторових рішень простежується в будівлях XI–XII ст. міста Регенсбурга на Дунаї, а особливо в угорських церкві Святого Якова⁷ та спорудах XI–XII ст. Печа, Естергома, Вертершенкерта і особливо Белапатфальфи⁸. У цій віддаленій на перший погляд аналогії немає нічого дивного, якщо згадати, що саме вільне торговельне місто Регенсбург було центром торгівлі Західної Європи з Руссю. Тут навіть виникло товариство «русаріїв» – торговців з Руссю, а шлях до Східної Європи проходив через міста Угорщини до Перемишля та Галича, а звідти вів до Києва⁹.

На нашу думку, немає підстав вважати можливим вплив на галицьку архітектурну школу романської архітектури Польщі цього періоду. Вже з середини XII ст., як засвідчують фрагменти архітектурного декору Успенського собору Галича, в монументальній архітектурі Галицької Русі широко використовували розвинуті елементи романської різьби, тоді як їхнє застосування в Польщі відоме лише з початку XIII ст.¹⁰. На той час галицька архітектурна школа вже остаточно сформувалася.

⁷ Frize K. *Reise in die Romanik* / K. Frize. – Leipzig, 1978. – S. 9, 109, 126–141, 184–193; Hamann R. *Geschichte der Kunst* / R. Hamann. – Berlin, 1962. – S. 241–276.

⁸ Deresenyi D. *Romankori építészet Magyarországon* / D. Deresenyi. – Budapest: Magyar helicon, 1972. – S. 94–95, fig. 12–36, 51–62, 80–83, 111–114.

⁹ Исаевич Я. Д. *Культура Галицко-Волынской Руси* / Я. Исаевич // *Вопросы истории*. – 1973. – № 1. – С. 94–95.

¹⁰ *Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. – Warszawa, 1971.

Результати досліджень і порівняльний аналіз архітектури XII–XIII ст. Західної і Східної Європи дають можливість гіпотетично реконструювати церкву Святого Пантелеймона (рис. 2). Це був хрестово-купольний храм з односхилою покрівлею і високим барабаном. Наявність додаткових відступлень опорних стовпів давала можливість будувати ступеневі арки, що дозволяло зробити постамент купола підвищеним, а також ледь звузити широкий барабан. Храм був витягнутий догори і мав баштоподібний вигляд. Сьогодні можна назвати лише одну пам'ятку галицької архітектурної школи XII ст., яка мала деякі елементи аналогічного характеру, — це церква у Василеві на Дністрі¹¹.

*Переклад з російської Ірини Тимар
(Івано-Франківськ, Україна)*

Ivan Mohytych (Lviv, Ukraine)

Results of the research of the st. Panteleimon church near Halych

The article is devoted to the previous and new research of the St. Panteleimon church in the suburbs of ancient Halych. A unique landmark of Romanesque architecture has undergone numerous changes, rebuildings and reconstructions, so that its authenticity isn't preserved enough. The architectural composition, style and details of the decoration of the temple testify that the masters who built it have rather Hungarian than Polish origin.

Keywords: *Halych, St. Panteleimon church, architecture, Romanesque style, Hungary.*

Могитыч И. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Могитыч // Краткие сообщения Института археологии Ордена трудового Красного знамени Академии наук СССР. — М.: Наука, 1982. — Вып. 172: Археология и архитектура. — С. 65–70.

¹¹Логвин Г. Н. Белокаменный храм XII в. в Василеве / Г. Логвин, Б. Тимошук // Памятники культуры: Исследования и реставрация. — М., 1961. — Вып. 3. — С. 37–50.